

Розташування митрополії Русі засвідчує, з одного боку, тісний союз світського і духовного можновладців, а з іншого – певне незалежнення церкви від державної влади, високий соціальний статус київського ієрарха, що є характерною рисою давньоруського християнства.

Р.Соловій* (м. Львів)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ
ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЄВАНГЕЛЬСЬКО-
РЕФОРМОВАНОЇ ЦЕРКВИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(20-30 рр. ХХ ст.)**

В історії релігійних організацій Західної України у 20-30-х роках ХХ ст. помітне місце займає діяльність такого ранньопротестантського конфесійного утворення як Українська євангельсько-реформована церква. Серед дослідників УЄРЦ існує кілька підходів до з'ясування передумов зародження українського кальвіністського руху в Західній Україні. Зокрема, О.Домбровський, вивчаючи історичні передумови становлення УЄРЦ у Західній Україні, висловлював думку про те, що утворення кальвіністського осередку слід розглядати у широкому контексті українського національного відродження ХІХ-ХХ століть, нової оцінки релігійного чинника у суспільному житті, запропонованої українськими радикальними діячами (М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик), та значних суспільно-політичних, національно-культурних і духовних зрушень, викликаних подіями Першої світової війни [Домбровський О. Нарис історії Українського Євангельсько-Реформованого Руху.- Нью-Йорк-Торонто, 1979.- С. 398-400]. Інші дослідники українського кальвінізму, які ґрунтували свій аналіз на конфесійно-полемічному підході (І.Власовський, М.Степанович [Власовський І. Сучасний Українсько-Євангелицький рух.- Кременець, 1936; Степанович М. Євангелики без маски (Правдиве обличчя євангелизму, поширеного між українським народом в Галичині в 1925-1935 рр.).- Коломия, 1936]), трактували протестантизм в Україні як продукт західних культурно-релігійних впливів, чужих українській духовності і культурі. Спираючись на цю тезу, вони доводили, що

---

* Соловій Р. – аспірант кафедри культурології Львівського Національного університету імені Івана Франка.

утворення нових релігійних структур за умов бездержавного статусу української нації приводить до розколу суспільства та створює небезпеку релігійної конфронтації.

Гадаю, що найбільш перспективним є той підхід, який розглядає появу УЄРЦ на західноукраїнському релігійному атласі як відображення об'єктивного процесу історичного розвитку зумовленого складною взаємодією кількох релігійних і суспільно-політичних факторів. Визначальну роль серед них мала чітка національна зорієнтованість ідейної програми та практики Українського євангельського об'єднання у Північній Америці, яке своєю активною місіонерською діяльністю на західноукраїнських теренах поклато початок функціонуванню УЄРЦ. Наступним чинником появи цієї конфесії була активізація національно-визвольного руху українського населення Західної України, викликана розгортанням боротьби за українську державність та гострою українсько-польською конфронтацією у міжвоєнний період. Третім важливим фактором, що спричинив виникнення УЄРЦ, була особлива етноконфесійна ситуація в українських регіонах Польської держави.

Зауважимо, що кальвінізм має тривалу традицію у вітчизняній історії. Конфесія відігравала провідну роль серед протестантських течій, що розгортали свою діяльність на українських теренах у XVI-XVII століттях. Найбільш представницьким кальвіністським регіоном у цей період були землі Західної України. Реформатська церква долучилась до першого українського національного відродження. Зокрема, для поширення своїх поглядів та підготовки освіченої молоді вона створила мережу шкіл, розгорнула широку видавничу діяльність, зробила перші спроби із застосування слов'яно-руської мови у літературному процесі. Це забезпечувало новітньому кальвіністському руху ідейну платформу для осмислення себе як спадкоємця тривалої конфесійної традиції в національній історії.

Поява у середині 20-х рр. на терені Західної України євангельсько-реформованих громад стала можливою завдяки енергійній пропагандистській діяльності Українського євангельського об'єднання у Північній Америці. Ця розгалужена церковна структура утворилась у 1922 р. і об'єднувала українських протестантів США та Канади. Перший собор УЄО, що проходив у м. Рочестері (США), визначив програмні положення та мету організації: зберегти та захистити українських прихильників протестантизму у Північній Америці від асиміляції; допомогти національній інтелігенції, яка постраждала у період розгортання революційних подій в Україні; сприяти українському книгодрукуванню; підготувати необхідний теологічний та організаційний потенціал для поширення реформованого євангелізму на етнічних

українських землях. Упродовж 1925-32 рр. УЄО направила в Західну Україну досвідчених пасторів, які, крім теологічної освіти, мали ще й вищу світську освіту. Більшість проповідників, поряд із релігійною діяльністю, активно працювали на культурно-просвітній ниві, були відомими громадськими діячами. Виразна національна спрямованість ідейної програми Українського євангельського об'єднання мала вирішальний вплив на визначення принципів діяльності УЄРЦ, сприяла формуванню в українському кальвінізмі тенденції до осмислення себе в якості національної церкви.

Важливою передумовою зародження кальвіністського осередку на західноукраїнських етнічних землях у ХХ ст. було наростання національно-визвольного руху в середовищі українського населення Західної України. Після поразки в українсько-польській війні 1918 – 1919 рр. та рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. про визнання приєднання Галичини до Польщі, українське населення Холмщини, Підляшшя, Західної Волині, Західного Полісся та Галичини потрапило під польську окупацію. Протягом двох десятиліть перебування Західної України у складі польської держави суспільне життя краю проходило під знаком конфронтації українського населення і польської панівної верхівки. Це протистояння охопило економічну, політичну та духовну сфери.

Дискримінація місцевого населення, переслідування його мови і культури стали виявами стратегічної мети польського уряду – якнайшвидше інтегрувати Західну Україну в складі Польщі, позбавити українців їх національної ідентичності. Головними жертвами колонізаційної політики держави стали школа і церква. Якщо у 1922-23 навчальному році у Східній Галичині було 2532 українські школи, то у 1929-30 рр. – лише 749. Водночас зростала кількість так званих “утраквістичних” шкіл, у яких домінувало викладання польською мовою.

Конфесійна приналежність у Західній Україні була однією з найважливіших підвалин національної ідентичності. Виходячи з цього, церква теж стала об'єктом колонізації. Це особливо стосується православної церкви у Польщі, котра зазнала “ревідикації” (примусового навернення до католицизму) у кінці 30-х рр. ХХ ст. Іншим засобом поборювання національної свідомості була урядова підтримка русофільських тенденцій у греко-католицькій церкві на Лемківщині та спроби латинізації українського населення Холмщини. Наслідком такої політики польського режиму стало тотальне відчуження українців від польської держави. Постійні репресії польського уряду викликали відмову українців від активної участі у державному будівництві польської республіки, обумовили радикалізацію суспільно-політичного

життя українського населення, розгортання його національно-визвольного руху. Другим наслідком став процес реорганізації українського суспільства, створення ним цілого комплексу власних політичних, економічних та культурно-освітніх структур, які значно послаблювали денационалізаційні зусилля держави, сприяли розвитку національної свідомості. Саме у той час відродили і розгорнули свою діяльність товариства “Просвіта” та “Рідна школа”, а також Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Відновили свою активність міщанські “Братства” та “Бесіди”, професійні товариства професорів, учителів, адвокатів, лікарів та священників. Організатором громадсько-політичного руху жіноцтва став “Союз українок”, сформований на основі “Жіночої громади”. Фізичним та національним вихованням молоді займались довоєнні “Соколи”, створені у 1925 р. “Луги”, а також пластунські осередки. Велику роль в економічному розвитку українського населення Західної України відігравали фінансово-кредитні установи – Земельний банк, “Дністер”. Значних здобутків досяг український кооперативний рух, очолюваний Ревізійним союзом українських кооперативів. Якщо у 1923 р. ця організація об’єднувала 334 низові осередки та 232 тис. членів, то у 1930 р. налічувалось вже 3 тис. кооперативів та 369 тис. членів [Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії.- К., 1993.- С. 208]. Кооперація намагалась забезпечити економічну самодостатність українського населення, стимулювала розбудову економічної бази для боротьби українців за свої національні права.

Таким чином, появу на суспільній арені УЄРЦ слід розглядати як частину широкого процесу пристосування західноукраїнського суспільства до умов протистояння з польською державою, утворення механізмів опору її колонізаційним впливам. Церква українських кальвіністів об’єднувала ті соціальні групи, котрі негативно оцінювали діяльність традиційних церков, однак, не бажали прилучатися до існуючих інонаціональних протестантських інституцій.

Ставлення польського режиму до УЄРЦ було неоднозначним – від початкової толеранції до заборони богослужінь та численних перешкод у церковній практиці. У перші місяці діяльності євангельсько-реформованої церкви польські урядові чинники не виявляли жодних перешкод у духовній діяльності пасторів, давали дозвіл на використання культових споруд німецької церкви. Цей факт пояснюється тим, що влада пов’язувала з протестантським рухом надії на послаблення націоналістичних тенденцій та комуністичних ідей в українському суспільно-політичному житті. Яскравим свідченням цих сподівань є численні позитивні відгуки про пресвітеріанство в угодовській пресі у 1925 р. Зокрема, орган Української народної партії “Селянський прапор”

обіцяв кальвіністам свою підтримку і державне сприяння за умови, якщо їх рух буде “дуже далеким від усяких справ політичних і не служитиме заслоною для небажаних агітацій” [Про євангельський рух // Селянський прапор.- 1925.- № 12].

Наприкінці 1925 р. реакція польської влади на діяльність новоутвореного кальвіністського осередку стала негативною. Пасторам було заборонено проводити служіння, поліція втручалась у життя релігійних громад, арештовувала пасторів і вірних, конфісковувала літературу тощо. Переорієнтація політики окупаційного режиму щодо УЄРЦ була зумовлена тим, що український євангельсько-реформований рух чітко задекларував свою національно-свідому патріотичну позицію. Історичні джерела свідчать про те, що українські сеймові послы неодноразово звертались з інтерполяціями до Міністерства внутрішніх справ Польщі, опротестовували репресивні заходи поліції щодо УЄРЦ. Наприклад, посол П.Васильчук звернувся до МВС у справі переслідувань церкви у Коломийському повіті, навів численні факти арештів, конфіскацій, розгону богослужінь та інших порушень закону [Інтерпеляція 525 // Віра і Наука.- 1926. - № 3.- С. 4]. Для зупинення розвитку УЄРЦ влада використовувала особливості польського законодавства, котре вимагало від віруючої особи при зміні конфесії зголоситись у староство з відповідною декларацією, затвердження і плата за яку повністю залежала від урядових чиновників [Piekarski St. Wyznania religijne w Polsce.- Warszawa, 1927.- S. 58]. У канцеляріях староств лежали сотні незатверджених декларацій [Sprawa deklaracji // Jednota.- 1935. - № 6-7.- S. 95]. Негативне ставлення польської влади до УЄРЦ в період її становлення стало серйозною перешкодою на шляху поширення руху, створення нових громад.

Наступним чинником, що сприяв зародженню кальвіністського руху у Західній Україні, було становище у греко-католицькій та православній церквах. Якщо до Першої світової війни УГКЦ була головним виразником і захисником національних інтересів українського населення Галичини, засобом збереження його духовних та культурних традицій, то у післяреволюційний період ситуація суттєво змінилася. Значна частина греко-католицького духовенства, начолі якої стояв митрополит Андрей Шептицький, намагалась зберегти національні риси та східний обряд греко-католицької церкви, розглядаючи це за основу можливого порозуміння з православними українцями. Концепція християнського патріотизму митрополита Андрея, яка передбачала пріоритетність національного, дозволяла УГКЦ бути духовним провідником національного руху на шляху до духовного і політичного усамостійнення українського населення Східної Галичини.

Водночас у міжвоєнний період активно зміцнювала свої позиції течія українського католицького консерватизму (Г.Хомишин, О.Назарук), яка прагнула досягти повної уніфікації греко-католицизму з Римокатолицькою церквою. З цією метою у Станіславській і Перемиській єпархіях наполегливо впроваджувались обов'язковий цілібат та новий календар, проходила латинізація богослужінь. Проголошуючи вторинність національних ідеалів щодо конфесійних, “західники” стверджували, що греко-католики повинні бути, насамперед, католиками, а вже після цього українцями. “Дух інтернаціонального католицизму”, за влучним висловом І.Могильницького, вимагав, що “на першому місці мусить стояти католицизм, а відтак вже українство” [Могильницький І. Отверті карти // Покутське слово.- 1927.- № 6].

Гострі протести у галицькому суспільстві викликали проведення у Станіславській та Перемиській єпархіях цілібатної реформи. У багатьох містах Галичини утворювались громадські комітети, які проводили наради та організували протестаційні віча. Противники цілібатної політики Ватикану та частини єпископів УГКЦ вказували, що вона свідчить про нехтування ними думкою громадськості, порушує традиційні права греко-католицької церкви та веде до зменшення кількості інтелігенції з сімей духовенства.

Єпископський ординаріат Станіславівської єпархії 15 червня 1925 р. видав постанову про “Заборону живої мови в церковнім богослуженню” [Заборона живої мови в церковнім богослуженню // Вісник Станіславівської Єпархії.- 1925.- № 5-6], яка вилучала українську мову з богослужбового вжитку, оскільки вживання рідної мови зводить церкву до рівня земної установи. Аналізуючи причини виникнення реформатського руху у Галичині, волинський часопис “На варті” вказував, що “заборона українізації уніатського богослужіння сильно сприяла успіхові пресвітеріан, які почали весною організацію так званої Української Національної Євангельської Церкви – як раз у станіславській єпархії і відправляють богослуження по українськи” [Церковна справа в Галичині // На варті.- 1925.- № 9-10]. Серед значної частини західноукраїнського суспільства викликав невдоволення конкордат, підписаний між Ватиканом та Польщею 10 лютого 1925 р. Його умови ставили УГКЦ у залежність від польського уряду: вибір єпископа повинен був затверджуватись згодою президента і передбачав необхідність прийняття єпископом присяги на вірність державі [PiekarSKI St. Wyznania religijne w Polsce.- S. 20]. З іншого боку, конкордат посилював єпископську владу над духовенством і церковними маєтками. Водночас ця угода не гарантувала греко-католицьким священикам

захисту від державних репресій за вживання української мови при заповненні метрик.

Таким чином, наявність у греко-католицькій церкві тенденції до латинізації і конфлікти з галицьким суспільством обумовили сприятливий ґрунт для зародження УЄРЦ, яка ставила перед собою мету побудови української національної церкви, незалежної від зовнішніх центрів та з українською мовою культу. Це дає підстави стверджувати, що вирішальний вплив на зміцнення протестантського руху в Східній Галичині мало невдоволення українського населення тими реформами, які відбувались в Греко-католицькій церкві.

У поширення кальвінізму на Волині, як і в Галичині, значну роль відігравали причини національно-церковного характеру. Православна церква в Польщі томосом (указом) константинопольського патріарха Григорія VII отримала автокефалію. Однак вся її діяльність регламентувалась цензурою Міністерства віросповідань та освіти, а польська мова була мовою адміністрації, проповідей та навчання у духовних семінаріях. Православна церква в Польщі у 20-30 роки стала ареною боротьби між русифікованим духовенством начолі з митрополитом Діонісієм та українським населенням краю, котре вимагало українізації церкви. Газета “Діло” – найавторитетніший галицький часопис, з тривогою писала: “Русифікаційна політика митрополита Дениса, що підтримує всякий негідний аби “русский” елемент та нехтує цілковито домаганням населення розмосковщити церкву, в найближчому часі доведе православ'я на Волині до повної катастрофи” [Розвал православ'я у Польщі // Діло.- 1932.- № 262]. Активний борець за українізацію православної церкви доктор А.Річинський неодноразово акцентував увагу на падінні авторитету церкви у суспільстві: “Щодо виховної ролі польського православ'я, то її малює жива дійсність: ширення атеїзму та релігійного індиферентизму, занепад релігійно-національної свідомості народу, деморалізація проводу, почавши з єпископських палат, політиканство, відсутність усякого авторитету, мінімальна відпорність на впливи ворожі православію” [Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості.- Володимир-Волинський, 1933.- С. 270].

Русифікаторська політика, конформізм у стосунках з владою та низький моральний рівень духовенства Автокефальної православної церкви руйнували її авторитет серед населення і, водночас, зумовлювали ріст популярності УЄРЦ. Проповідники євангельсько-реформованої церкви (Т.Довгалоук, Ф.Семенюк, В.Боровський та ін.), поряд із церковною діяльністю активно займались культурно-просвітницькою роботою. Аналізуючи етноконфесійну ситуацію на Волині та причини

успіхів Української євангельсько-реформованої церкви, відомий греко-католицький діяч І.Гладилевич вказував, що “реформовані громади, як під оглядом етично-релігійним, так і під національно-громадським, претендують на найкращі громади в окрузі”. В цьому велика заслуга пасторів, котрі були “не тільки глибоко релігійними людьми, але й правдивими українцями, націоналістами, що дорожать своєю національністю” [Гладилевич І. Реформована церква на Волині // Українські вісті.- 1937.- № 411].

Чітка національна орієнтація в діяльності УЄРЦ стала вирішальною передумовою поширення її впливу на Волині і Поліссі. Слід зауважити, що у зазначеному аспекті українські кальвіністи відрізнялися від інших протестантських конфесій, що діяли у Західній Україні в досліджуваній період. Громади баптистів, євангельських християн, християн віри євангельської, як правило, входили до інонаціональних конфесійних структур. Вони керувались пропольською чи проросійською орієнтацією у культовій та пропагандистській діяльності, не користувались українською мовою та україномовною літературою, цурались національних духовних традицій, стояли осторонь суспільно-політичного життя. Зазначені фактори визначали позицію УЄРЦ як унікальну для тих верств населення, які у своєму світогляді намагалися поєднати ідейно-доктринальні особливості протестантизму та принципи українського національного відродження.

Отже, поява Українського кальвіністського осередку на західноукраїнських теренах була органічною частиною процесу адаптації українського суспільства краю до умов конфронтації з польською державою, формування ним суспільних структур, здатних забезпечити захист від колонізаційних зусиль уряду Польщі. УЄРЦ зберегла українських прихильників кальвінізму від асиміляції в інонаціональних протестантських церквах, змагалась за ріст національної свідомості своїх adeptів, шляхом піднесення культурно-освітнього рівня українців закладала підвалини їх майбутнього духовного і політичного незалежнення. Слід наголосити, що націозберігаючий потенціал євангельсько-реформованої церкви ґрунтувався на постулатах кальвіністського вчення про походження і роль націй. Його основні ідеї розкриті у статті одного з засновників українського кальвіністського руху у ХХ столітті І.Бодруга “Віра і народність”. Автор стверджував, що особливі і неповторні риси кожного національного організму створені Богом. Тому всі члени етнічних спільнот повинні шанувати і плекати основні ознаки їх національної приналежності – мову і культуру. Спираючись на усталену кальвіністську традицію, Бодруг давав своєрідне сакральне обґрунтування для національно-свідомої життєвої позиції

кальвіністів. На його думку, той, хто “нехтує свою народність, грішить проти споконвічної Божої постанови і проти законів природи” [Бодруг І. Віра та народність // Віра і Наука.- 1929.- № 17-18.- С. 142]. Вся релігійна і позарелігійна практика УСРЦ будувалась у відповідності з тезою І.Бодруга про те, що українська реформація повинна відповідати релігійній ментальності українців, забезпечити збереження їх національної ідентичності.

Водночас однією з основних передумов розгортання кальвіністської церкви у Західній Україні були процеси, які проходили в міжвоєнний період у греко-католицькій і православній церквах. Целібатна реформа, умови конкордату між Польщею і Ватиканом, заборона живої української мови у богослужінні обумовили певне зниження раніше непохитного авторитету греко-католицької церкви у середовищі віруючих, спонукали їх до пошуку шляхів збереження церкви від латинізації. Суперечливий характер діяльності УГКЦ формував сприятливий ґрунт для поширення кальвіністського руху серед українського населення. Для частини віруючих перехід до національно зорієнтованого кальвінізму був засобом протесту щодо змін у греко-католицькій церкві. Аналогічна ситуація склалась на північно-західних українських землях. Невдачі у боротьбі за українізацію інституційно-культових аспектів діяльності Автокефальної православної церкви у Польщі сприяли росту популярності УСРЦ, проповідники і вірні якої вирізнялись високим рівнем національної свідомості. Звернення до кальвінізму частини православного населення Волині зумовилось і його спільними з православ'ям нормами церковного буття.